

Metafizik

ed. Ömer Türker

İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021, üç cilt, 1592 sayfa

Son yıllarda derinlik ve spektrum genişliği ile artan bir akademik eğilim, İslam kültür mirasının çok boyutlu ve çeşitli karakterini dikkate alarak İslam düşüncesi ve bu kültür havzasında üretilen eserlere yaklaşmanın gerekliliğini ortaya koydu. Birinci elden farklı ekollerin sistematik ve teorik metinlerine hem eserlerin hem de tercümelerin basımı ile erişimin kolaylaşması yanında ilk dönem ve özellikle de geç dönem teorik birikimin derinlikli analizini ortaya koyan tez, kitap ve makalelerin artışı tek başına İslam felsefesi alanında dahi yayın takibini zorlaştıracak bir hız kazandı. Bu içerik ve kalite artışı, İslam düşünce geleneklerine alan içi ve alan dışında da daha derinlikli okumalar yapmak isteyen ancak alanların doğrudan uzmanı olmayan ikinci derece irtibatlı okuyucu kitlesinin sayısında bir artış ile sonuçlandı. Bu şekilde uzmanların ve yan alan okuması yapmak isteyen ikinci derece okuyucuların alan içi ve alan dışı gelişmeleri takip etmesi için bir taraftan daha panoramik, bir taraftan daha ansiklopedik diğer taraftan ise daha giriş seviyesinde bilgiler içeren metinlere ihtiyacı ortaya çıktı. Bir süredir hissedilen bu yöndeki ihtiyaca kısmen ansiklopedik ve kısmen giriş seviyesinde bilgi içeriklerini taşıyıcı biçimde cevap verecek şekilde hazırlanmış görünen bir eser de editörlüğünü Ömer Türker'in yaptığı üç ciltlik *Metafizik*'dir.

Eserin ilk cildinde “Ekoller” üst başlığı altında Mu'tezile, Meşşâilik, Eş'arilik, Mâtürîdilik, İşrâkîlik, vahdet-i vücûd, vahdet-i mutlaka, hikmet-i müteâliye ve Selefilik birer ekol olarak inceleme konusu olmuş; “Yöntemler” üst başlığı altında ise kelamî yöntem, riyazet, burhan, İşrâkî müşahede teorileri ele alınmış ve son olarak “Büyük Anlatılar” üst başlığı altında yoktan yaratma, sudur, vahdet-i vücûd ve vahdet-i şühud değerlendirilmiştir.

Ana ekoller ve yöntemlere dair bir harita sunan ilk cildin ardından II ve III. ciltlerde ise konu merkezli bir tasnif ile “Varlık, Sıfatlar, Nedensellik, Ruh, Nübüvvet ve Mead” başlıkları tercih edilmiştir. Buradaki ilahiyat (varlık ve uluhiyet) bahislerinden mead ile ilgili bahislere doğru geçiş, İbn Sînâ ve sonrası hâkim temalar ve sıralamaya paralel görünmektedir. Bu anlamda kitabın tasnif ve şekillendirmede İbn Sînâ sonrasını ve mezc dönemlerinin dinamiklerini esas aldığı gözlemlenecektir. Eserin içerik seçiminde dikkat çeken diğer bir husus, geç dönemde Osmanlı ve İran'da etkili olmuş düşünce sistemleri ve

bunlarla irtibatlı teorilerin de göz ardı edilmemiş olmasıdır. Bu bağlamda geç dönem ve Safevî düşüncenin önemli sistemi hikmet-i müteâliye ve sistemin metodu yanında sistemin öne çıkardığı varlık tartışmalarına, bunun yanında vahdet-i vücûd ve vahdet-i mutlaka ekolü ile vahdet-i şühûd teorisine de ayrıca yer verilmiştir. Kalam, tasavvuf, İshrâkîlik ve muhtelif felsefe ekollerinin bu şekilde aynı platform içerisinde teorileri, metotları, arka planlarındaki büyük anlatıları paralel ve eşit zeminde okuma imkânı, okur için oldukça zihin açıcı olmak yanında daha sağlıklı bir zeminde çok disiplinli çalışmalar yapılması açısından da faydalı olacaktır.

Kitabın bölümleri, yazarları cihetinden de çeşitlilik göstermektedir ve her bölüm alanında uzman araştırmacılar tarafından yazılmıştır. Kitabın editörü, İslam düşünce geleceğine dair geçmiş ve mevcut ilmî toplulukların nasıl oluştuğu ve temel dinamiklerine, birbirleriyle irtibatları ve tarih içerisindeki dönüşümlerine dair henüz eksiklerimizin çokça olduğunu teslim etmekle beraber, son yıllarda artan çalışmalarla tasavvuf, kalam ve felsefi ekollerin temel öğretilerine dair özellikle metafizik, epistemoloji ve kısmen de tabiat teorisinde ekollerin temeyyüz eden özellikleri ve mukavvim unsurlarıyla temel etkileşim dinamiklerine dair daha belirgin bilgi birikimine sahip olduğumuza işaret etmektedir (I, s. 4). Aslında bu noktada bu birikimin hulasası ve bu birikimden çıkarılabilecek sonuçların da bütünlüklü olarak konuşulmasına imkân verme noktasında kitap kendisine literatürde bir yer tespit etmiştir.

Kitapta, İslamî ilimlere dair tartışmalar, felsefenin daha bilim tarihine evrilen yönündeki tartışmalar ve ahlak ve siyasete dair daha teknik tartışmalar bu anlamda henüz yer almamıştır. Belki böylesi bir panoramik anlatının ihtiyacı sonraki aşamalarda kitabın geliştirilmiş baskısında ya da yeni yayınlarda bu yönlerde de İslam düşünce geleneğinin birikimini içermek olabilir.

Kitapta ele alınan ekol, yöntem ya da teoriler, ekolün temel iddiaları, diğer ekollerle irtibatları, takipçileri ve ekole dair getirilen eleştiriler üzerinden incelenmektedir ve her bölümün başında kısa bilgi verici bir özet bilgi sayfası yer almaktadır. Bölümlerin yazımında, muhtemelen okumanın akıcılığı ve kolaylaştırılması amacıyla bölüm içi dipnot kullanımına yer verilmemiş ve kaynak gösterimi de en az oranda tutulmuştur. Burada çok yönlü biçimde ekoller, yöntemler ve teoriler anlatılırken her bir temanın kendi içerisinde dernelikli anlaşılmasına imkân verilmiştir. Diğer ekollerle etkileşim, hem her bir temanın ortaya çıkışı hem de dönüşüm ve diğer perspektiflerle etkileşimi ile verilmektedir hem de aslında teorilerin içerisindeki temalar ve yöntemler bağımsız biçimde ele alındığı bölümlerde normalde tek bir ekolün analizi içinde anlamaya aşına olduğumuz yöntem veya teorileri lineer platformda

diğer yöntem ve teorilerin yanında okuyarak karşılaştırma ve diyalog içinde değerlendirme imkânı doğmaktadır. Mesela burhan yöntemi hem Meşşâilik anlatısı içerisinde Meşşâî ekole has bir yöntem olarak hem de yöntemlere yer verilen bölümde mantıksal ve metafizik çerçevesi içerisinde ele alınırken eş çizgide riyazet teorisi, kalamî yöntem teorisi ve İsrâkî müşahede teorisi ile birlikte ele alınmıştır. Böylece kendi etkin oldukları çerçevede ve tutarlılıkta kendi dinamikleri içerisinde teori, kavram ve yöntemler anlaşılıp, özleri indirgenmeksizin diğer teori, kavram ve yöntemlerle konuşturulması sağlanmaktadır. Editörün, “Yazıların çerçevesi, şimdiye kadar ekol veya teorilerin anlatıldığı çerçeveden epeyce farklıdır” (s. 7) derken işaret etmek istediği temel durum belki de budur. Eser, girişte verdiği bu vaadini başarılı biçimde yerine getirmiş görünmektedir.

Bir konu hem genel çerçevesi bağlamında büyük anlatılar ya da ekoller kısmında ele alınmakla birlikte, bir yöntem, teori ise onların bağımsız ele alındıkları yerde de tekrar ele alınmaktadır. Mesela Vahdet-i vücud, hem bir ekol olarak incelenmiş, hem de büyük anlatı olarak ele alınmıştır. Bu tür bölümler tekrardan âzâde, tam da okuyucuya çok yönlü bir okuma sağlama zemini açısından başarılı bir yazım örneği sunmaktadır. Yazımsal bu olumlu yön, içindekiler kısmının daha ayrıntılı hazırlanması ve yine çok başlıklı ve ayrıntılı bir dizi indeks ile metnin sunumunun güçlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Meşşâilik bölümünün ayrıntılarıyla yukarıda zikredilen özellikleri bir bölüm üzerinden örneklendireyim: Metinde metafizik kelimesi, teorik ilimlerin üst disiplini olarak ve mevcut olmak bakımından mevcudu inceleyen tümel bilim için kullanılmaktadır. Küllî bilgiyi vermek iddiası açısından Meşşâî ekolü dışında ekollerin de iddiaları olmuştur, ancak Meşşâî filozoflar, diğer ekollerin, mesela kalamın, küllî ilim olma iddiasına karşı çıkarlar. Bunun karşısında kalamcılar da Meşşâî perspektifin salt akıl ile küllî ve genel geçer yanıt bulma yetkisini sorgularlar. Büyük resmin diğer bir unsuru olan sufiler ise hem kalam hem de Meşşâî felsefenin, özellikle yöntemlerinin yetersizliği sebebiyle hakikatin dinamik ve çok boyutlu yapısını kuşatamayacaklarını iddia eder. Böylece küllî bir disiplin olma, var olana dair genel durumlar, Tanrı-alem ilişkisi üzerinde ortak bir çaba içinde olan üç genel sistem ortaya çıkar. Meşşâî sistem de bu bütünlük içerisinde değerlendirilir ve onun başlangıç hikâyesinin arka planı İslam düşüncesinin ilk asırlarında ilimlerin oluşması sürecine kadar götürülür. Ekolün ortaya çıkmasının en önemli etkeni ise kuskusuz çeviri hareketleridir.

Meşşâî felsefenin ortaya çıktığı ortamda, kelamcılar zaten fizik, matematik ve metafizik ilimlerine denk gelecek bir teorik çerçeveye sahip kendilerine özgü hakikat araştırmalarını inşa etmişler, benzer biçimde usul tartışmaları ve temel İslamî ilimler ve dil bilimleri de incelendiğinde, teorik ve pratik alanlarda pek çok disiplin kurulmuştur (s. 45). Böylece “Fıkıh ve kelam geleneklerinin oluşturduğu fikrî hazırlık İslam’da felsefi ekolün ortaya çıkışında hayatî bir işlev görmüş ve bu hazırlık sayesinde tercüme faaliyetleri henüz devam ediyorken bir filozoflar cemaati oluşmuştur” (s. 45). Buradaki sunumda Meşşâî geleceğin analizinde görülen holistik perspektif kitabın genel analiz üslubunu da yansıtmaktadır. Bölüm yazarı olan Ömer Türker’e göre Meşşâîliğin üç temel özelliği, madde-suret teorisi; burhan teorisi ve kendilerine ait nedensellik ilkesinin fizik ve yöntem teorilerine tatbikidir. Meşşâîliğin temel iddiaları bölümünde, katı nedensellik anlayışlarından, Tanrı’nın ilk illet oluşu, sıfatları, kozmolojileri fizik ve metafizik anlayışlarıyla mead ve nübüvvet görüşlerine ulaşan bir özet sunulur.

Meşşâîliğin diğer ekollerden nasıl ayrılabileceğini işleyen bölüm, ayrıca bir tarih okuması açısından özgün iddialar taşır. Yazara göre, bu ekolün ayırıcı özellikleri açısından incelemeye konu edilmesi gereken bir husus Meşşâî felsefenin içeriğini oluşturan hem mesele hem de ilke bazlı pek çok hususun yer yer başka ekollerde de gözlemlenebilir oluşudur. Burada ayırıcı vasıf, Meşşâî temel iddiaların bir bütün olarak benimsenip benimsenmediği üzerinden ortaya çıkar.

İkinci olarak bir kelimenin kullanımına işaret edilir. Zira Meşşâîlik, geniş bir anlamda da kullanılabilir ve bu anlamında İshrâkîliği de içerebilecek felsefe geleceğinin bütününe içeren bir kavramdır. Bu durumda İshrâkîlik ile dar anlamıyla Meşşâî ekolü ayıran ise ikisinin farklı yöntemleri olacaktır. İshrâkîliğe göre istidlal hakikate dair kâmil bir bilgiye ulaştırmakta yetersizdir.

İki ekol arasındaki diğer bir ayırıcı ise Meşşâîliğin madde-suret dilinin karşısında İshrâkîliğe has miktar kavramının işlevidir. Bunlara ek olarak İshrâkîliğin âlem açıklaması, yatay ve dikey nurlar hiyerarşisi üzerinde kuruludur ve bilgi teorisi ise huzurî bilgi esaslıdır ve ekol tanım teorisinde farklı bir usule yer verir.

Türker’e göre İshrâkîlik kavramının ortaya çıkmasından sonra Meşşâî adlandırması sınırlı anlamıyla daha fazla kullanılmış ve anlam daralmasına uğramıştır (s. 54).

Meşşâîlik’te yöntem konusu genellikle mantık ve burhan üzerinden işlenir. Yazar da, Aristocu mantığın İbn Sînâ tarafından revize edilmişinden (özellikle

“Kategoriler” bölümünün farklı ele alınışından ve mantıktan bir tür tasfiyesinden) ve bu haliyle mantığın Endülüs istisnası ile İslam dünyasındaki hâkim çerçeve olduğundan bahseder. Burhan yönteminin hakikati vermesine dair tartışmalar da yöntemin metafizik tazammunlarını dikkate almayı gerektirir: Zira Meşşâiler genel olarak nefse faal akıldan gelen feyiz üzerinden burhandaki kesinliği ortaya koyarlar. İbn Sînâ'nın “Makâmâtü'l-ârifin” bölümü de üslubu ve içeriği açısından yeni tartışmalara ve riyazet ve mücahede yönteminin hakikate ulaştırın müstakil bir yöntem olarak ele alınmasına yol açmıştır. Böylece İbn Sînâ yazımı sebebiyle yeni mantıksal çerçeve yanında burhana ek bir metodun imkânı sorusu gündeme gelmiştir. Meşşâî yönteme dair bölüm, bu sorunu İbn Sînâ sonrası İslam düşüncesinde dört düşünür tipinin doğuşunun sebebi olarak alır: İbn Bâcce örneğinde birinci grup için, hakikate ulaştırın yegâne metot burhandır; burhan ve riyazetin bir arada daha etkin bir yöntem olacağı düşüncesi ikinci grupta Sühreverdi'de örneklenir. Burhan ve riyazetin her birinin farklı etkinlik alanları olduğunu düşünen Fahreddin er-Râzî üçüncü grup; bu tartışma ve karşılaştırmalara müstağni olarak burhan yöntemini bilimsel araştırmaların tek yöntemi kabul eden Nasırrüddîn-i Tûsî ise dördüncü grup için örnek olurlar (s. 59-60). Bu şekilde yöntem tartışması ve evrimi üzerinden İbn Sînâ sonrasına dair bir sınıflandırma örneği de metinde bizlere verilmiş olur.

Eserin “Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar” başlığını alan II. ciltte, cevher-araz kavramları, İslam öncesi, İslam düşüncesi ve kelamdaki tartışmalar bağlamında üç ayrı bölümde incelenmiştir. Varlık ile irtibatlı ele alınan diğer temalar, hudus, mâdûmun şey'iyeti, mûcib bizzat, imkân, mahiyet, zihni varlık, tümeller, ikinci makuller, a'yân-ı sâbite, yatay nurlar, misal âlemi teorileri, misal teorisi, İbnü'l-Arabî'nin hayal teorisi, hakikat-i Muhammediyye teorisi, cevherî hareket, asâlet-i vücûd, teşkik-i vücûd, malulün râbit varlığı teorilerine dair başlıklar taşımaktadır. Burada da kitabın başındaki tasavvuf, kelim ve felsefe ekollerine dair genel kavramların lineer bir çizgide tanıtılması vadedi gerçekleştirilmiş görülmektedir ve geç dönemde belirginlik kazanan kavram ve tartışmalar öne çıkmıştır. İslam felsefesi, nazarî tasavvuf ve hikmet-i müteâliye ekolüne dair terimlere de ayrıntılı biçimde yer verilmiştir.

“Sıfatlar” üst başlığı içerisinde yer verilen bölümler ise “Sıfat Teorisi, Ahval Teorisi, Mâna Teorisi, İlletsiz Haller Teorisi, İlahi Bilgi Teorisi, İrade Teorileri, Kudret Teorisi, Tekvin Teorisi, İlahî İsimler Teorisi”dir. “İlletsiz Haller Teorisi” bölümü, “Eş'arî Gerçekçiliği, Mu'tezile Gerçekçiliği ve Eş'arî Adcılığı” alt başlıklarından oluşmaktadır.

“İlahî Bilgi Teorileri” başlığı ise, mahalsiz hâdis bilgi teorisi, değişmez ilahî bilgi teorisi ve ezeli ve külli ilahî bilgi teorisi üzerinden ele alınır. İrade teorileri “Zatî Mürid Teorisi, Kadim İrade Teorisi, Muhdes İrade Teorisi” ile “Rıza veya Bilgiye Özdeş İrade Teorisi” başlıklarından oluşmaktadır.

Kitabın III. cildi “Nedensellik, Ruh, Nübüvvet ve Mead” başlığını taşır. “Nedensellik”, “Âdet, Tevlid, İlliyet, Gaye ve Hikmet, Salah-Aslah Teorisi, Vücûb Alellah Teorisi” başlıkları ile değerlendirilmekte; “ruh” teması kelimadaki teoriler, nefis teorisi, tecerrüd teorisi, özel kabiliyetler teorisi ile işlenmekte; “Nübüvvet” bahsi “İhtisas Teorisi, Mucize Teorisi, Tehaddî Teorisi, Felsefi Nübüvvet Teorisi, Tasavvufta Nübüvvet Teorisi, Velayet Teorisi, Hatmü’l-velâye Teorisi, İlâh-ı Mu’tekad Teorisi” bölümleri ile, son olarak “Mead” bahsi istihkak teorisi ve fenâ teorileri üzerinden sunulmaktadır.

Sümeyye Parıldar, Dr. Öğr. Üyesi

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ORCID 0000-0003-2718-3364

DOI 10.26570/isad.1056245